

Кокорська О. І., Кокорський В. Ф.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Автори аналізують зміст поняття «політична культура» і практику застосування теорії політичної культури у дослідженнях західних та українських учених. Відштовхуючись від положень класичної концепції Г. Алмонда й С. Верби та їх послідовників, автори розглядають розбіжності в інтерпретації концепту політичної культури вітчизняними дослідниками, окреслюють його взаємозв'язок з суміжними політичними феноменами - політичною свідомістю й політичною поведінкою.

Пошук відповідей на питання, що виникають у зв'язку з реалізацією курсу на створення демократичного політичного ладу в Україні, спонукає дослідників звернутися до проблематики політичної культури. Адже саме стан останньої впливає на характер політичних інститутів, політичних процесів та й політичної системи в цілому.

Література, в якій характеризуються поняття та концепції політичної культури, значна - від словників і підручників до монографій та статей. Зокрема, важливим внеском в аналіз теоретико-методологічних проблем політичної культури стали праці Є. Головахи, В. Григор'єва, В. Матусевича, Н. Паніної, О. Рудакевича та інших українських дослідників, в яких на основі розробок, що вже стали класичними, проаналізовано окремі конкретні аспекти феномену політичної культури, особливості її формування і розвитку в Україні, запропоновано її типологію, розглянуто взаємозв'язки між політичною культурою, політичною свідомістю, ментальністю, національною ідеєю тощо [1].

Визначаючи тему даної статті, автори виходили з того, що активно впроваджуваний останнім часом зарубіжний досвід осмислення концепту політичної культури все ще потребує всебічного з'ясування сутності використовуваних дослідниками дефініцій та підходів. Насамперед це зумовлено необхідністю запобігти наявній у вітчизняній літературі проблемі нечітких понять, домогтися послідовного дотримання авторами власних чи запозичених теоретико-методологічних підстав здійснюваного аналізу. Отже, за мету обране порівняння змісту, який вкладається у визначення політичної культури в дослідженнях західних та українських науковців. У першій частині статті ми звертаємося до класичної концепції Г. Алмонда і С. Верби та їх послідовників,

у другій - аналізуємо розбіжності в інтерпретації політичної культури українськими вченими та окреслюємо її взаємозв'язок із спорідненими політичними феноменами - політичною свідомістю та політичною поведінкою.

Визначальну концепцію політичної культури запропонував Габріель Алмонд, який у зв'язку зі спробою розробити класифікацію для порівняння політичних систем зазначав: «Кожна політична система включена в конкретну модель орієнтацій на політичні дії. Я вирішив доречним назвати це політичною культурою» [2]. Вчений припускав, що остання має певну автономію, але в той же час пов'язана із загальною культурою; вона не збігається з політичною системою, за межі якої виходять моделі орієнтацій стосовно політики. В праці «Громадянська культура» (1963) Г. Алмонд разом із С. Вербою, виходячи з розрізнення двох рівнів аналізу політичної системи - інституціонального (тобто дослідження політичної структури суспільства) та орієнтаційного, саме останній пов'язали з політичною культурою, яку визначили як специфічні форми орієнтації людини на реальну політичну систему конкретного суспільства та на власну політичну діяльність. При цьому вчені виділили три типи таких орієнтацій: 1) пізнавальні (*cognitive*) орієнтації (знання про політичну систему, її ролі й носіїв цих ролей, її «входи» (*input*) та «виходи» (*output*) [3]; 2) емоційні (*affective*) орієнтації (почуття щодо політичної системи, її функціонування й тих, хто її уособлює); 3) оціночні (*evaluational*) орієнтації (уявлення та судження про політичні об'єкти, що спираються на ціннісні стандарти й критерії в поєднанні з інформацією та емоціями) [4].

У вступній частині доповненого й оновленого видання вищезазваної праці, яке побачило світ 1980 р. [5], Г. Алмонд вносить деякі корек-

тиви в концепцію політичної культури. Він визнає, що буде логічніше і правильніше, якщо трьом орієнтаціям відповідатимуть не чотири, як було раніше, а три політичних об'єкти [6]. В такому разі відношення між цими змінними стають системними, з'являється більш досконала матриця для аналізу політичної культури. Тепер її виміри фокусуються на таких об'єктах орієнтацій: **політична система, політичний процес, політичне управління (policy)**, кожний з яких має власну структуру.

Так, політична система включає політичні інститути (політичні партії, групи інтересів, засоби масової інформації), законодавчу, виконавчу та судову влади, бюрократію, а також націю. Орієнтація на вказані об'єкти дозволяє виокремити такі елементи політичної культури, як «національна ідентичність», «підтримка (чи не підтримка) режиму влади», «ставлення до влади», «легітимність системи» тощо.

Політичний процес як об'єкт орієнтації - це дії, конфлікти, стиль поведінки політичних партій, груп інтересів та конкретних індивідів. У даному випадку можна виділити такі компоненти політичної культури, як «політична довіра», «політична компетентність», «колективна компетентність» тощо.

Нарешті, політичне управління (*policy*) як об'єкт орієнтації включає в себе ціль політичної діяльності, спосіб прийняття рішень та ефективність управління. Орієнтація на ці об'єкти формує такі складові політичної культури, як «очікування від політичної системи», «відповідальність влади» тощо.

Таким чином, згідно з Г. Алмондом, політична культура постає у вигляді суб'єктивних установок (*attitudes*) [7] та орієнтацій стосовно політичної сфери (*politics*) [8], а її структура розглядається як структура орієнтацій. Введення ж поняття «установка» (*attitude*) дає можливість вимірювати на підставі вербальних самозвітів опитуваних почуття схильності або несхильності до конкретного об'єкта за біполярним континуумом з полюсами: «дуже добре» - «дуже погано», «повністю згоден» - «повністю не згоден» тощо. Саме така пізнавальна конструкція, запропонована Г. Алмондом у співпраці з С. Вербою і Б. Пауеллом, ліквідувала розрив між вивченням політичної системи та індивіда, виділила роль останнього у сфері політики і його орієнтацію на неї як ключову змінну суб'єктивного ставлення людей до політики.

У свою чергу, американський вчений В. Розенбаум у рамках концепції політичної культури запропонував таку схему орієнтацій щодо політичної системи: орієнтація стосовно інститутів державного управління, орієнтація стосовно «інших» у політичній системі, орієнтація стосовно власної політичної діяльності. Він також наводить операціональні характеристики політико-культурних орієнтацій, що дозволяє використовувати їх для конкретного аналізу політичної практики [9].

У наведеній таблиці В. Розенбаум часто звертається до поняття «віра» як компонента політичної культури. Його згадують і інші дослідники, а С. Верба взагалі окреслює політичну культуру як систему емпіричних вірувань (*beliefs*), експресивних символів, цінностей, що в цілому

Орієнтації	Операціональне визначення
Політична ідентифікація	Нація громадян; політичні утворення і групи, стосовно яких індивід налаштований позитивно або негативно; політичні утворення та групи, в які індивід найбільш глибоко залучений
Політична довіра	Готовність співпрацювати з різними групами в різноманітних соціальних акціях; членство в групах; оцінка діяльності групи з точки зору того, чи заслуговує вона на довіру, які її мотиви тощо
Орієнтації стосовно режиму	Віра в легітимність режиму; оцінка головних інституцій та символів режиму; залученість до політичної діяльності щодо підтримки або протидії режиму
«Правила гри»	Як індивід ставиться до висловлених політичних думок; концепції політичних обов'язків для себе самого та для інших; концепції прийняття політичних рішень владою; ставлення до політичних девіантів та дисидентів
Політична дієвість	Віра в те, що влада відповідальна за свої дії; віра у важливість громадянської активності й участі у політичному житті; віра в можливість політичних змін
Політична компетентність	Частота голосувань та інші типи політичної активності; знання про політичні події та їх вплив на людину; інтерес до політики
<i>Input-output</i> орієнтація	Задоволеність політикою влади; знання про те, як політичні вимоги доходять до центрів прийняття рішень; віра в ефективність «входу» та «виходу» політичної системи

визначають ситуацію, в межах якої відбувається політична дія, забезпечуючи суб'єктивну орієнтацію стосовно політики [10]. Показово, що в запропонованому визначенні на перше місце поставлені вірування [11]. По своїй суті вони значно ширші та глибші, ніж орієнтації, до того ж їх поділяють інші індивіди. «Емпіричні вірування» - це свого роду «базові уявлення» про характер політичної системи та політичних акторів.

Поєднання ідей Г. Алмонда та С. Верби дає можливість визначати політичну культуру як *домінуючі вірування (переконання), настанови, цінності, ідеали, почуття, оцінки політичної системи країни та своєролі в цій системі* [12]. Саме таке її розуміння обстоє Л. Даймонд у своїй останній праці [13]. Запропонований ним підхід, на наш погляд, дозволяє найбільш повно змалювати складові політичної культури та окреслити суб'єктивну сферу політичного, що наповнює значенням політичні дії. Разом з тим його звернення до категорії «цінності» як такої, що визначає бажаний сенс людського існування, а також до відтворюваних через неї бажаних цілей та форм дій, акцентує увагу на взаємопов'язаності політичної культури та культури в цілому. В свою чергу, наголос на слові «домінуючі» дозволяє в якості складових елементів політичної культури включити сформовані упродовж багатьох поколінь політичні традиції, ідеї, норми політичної практики.

Концептуалізація політичної культури західними авторами була сприйнята українськими науковцями, які активно звернулися до її вивчення вже на початку 1990-х років. Зокрема, здійснене вченими Інституту соціології НАН України за матеріалами загальнонаціональних опитувань дослідження спиралося на розуміння політичної культури як сукупності поглядів, переконань, орієнтацій та зразків поведінки, що визначають ставлення людей до політичної сфери життя суспільства, рівень і спрямованість їх політичної активності [14]. Для оцінки її стану були використані такі показники:

1) рівень задоволеності й ступінь політичної довіри - характеристики емоційного ставлення населення до органів влади, партій та політичних лідерів;

2) політична поінформованість і компетентність - індикатори загального ставлення до політики, політичних знань і можливостей компетентно оцінювати ті чи інші політичні альтернативи;

3) політична активність і залученість - параметри участі населення в різних формах суспільно-політичного життя (членство в партіях і громадських рухах, участь у виборах, контакти з представниками влади та опозиційних сил тощо);

4) політична ефективність і готовність до соціального протесту - складники уявлень людей про власні можливості впливати на соціальні процеси та політичні рішення чи то законним шляхом, чи то у формі нелегітимної протидії владі [15].

Запропонований підхід постав спробою адаптувати класичну концепцію політичної культури до тодішніх реалій українського суспільства, котре, як сподіваються дослідники, стало на шлях демократичних перетворень. Саме цим можна пояснити акцентування ними уваги на довірі, ефективності, готовності до соціального протесту як параметрах бажаних змін рівня і спрямованості політичної активності населення, а отже, відповідної модифікації його політичної культури. У подальшому один з авторів - Є. Головаха - в монографії «Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні» дещо зміщує акценти і серед показників розвитку політичної культури аналізує лише ті, що, на його думку, безпосередньо відображають послідовність залучення народу до сфери політичного життя суспільства:

1) інтерес до політики;

2) залученість до організованої громадсько-політичної діяльності;

3) політична ефективність (оцінка суб'єктом своєї спроможності впливати на політичні події та рішення);

4) політичні орієнтації (підтримка певного політичного напрямку та відповідних політичних організацій);

5) ставлення до держави та перспектив її розвитку у внутрішньополітичному та міжнародному аспектах [16].

Саму політичну культуру він трактує як «сукупність сталих форм політичної свідомості та поведінки, що визначають особливості функціонування суб'єктів політичного процесу в межах певної політичної системи» [17]. Під сталими формами політичної свідомості автор розуміє політичні орієнтації, установки, переконання (на відміну від стихійно створюваних і легко змінюваних думок, настроїв, оцінювальних міркувань). Усталені ж форми політичної поведінки - це вироблені в процесі політичної діяльності типові поведінкові реакції та стереотипи (узвича-

ені форми участі в тих або інших політичних організаціях, кампаніях, акціях).

У запропонованому Є. Головахою визначенні поняття «сталі форми політичної свідомості» частково відтворено дефініцію Г. Алмонда і С. Верби, які інтерпретують політичну культуру як утворення суб'єктивного порядку, тобто такого, що належить до сфери свідомості. Однак бачення останньої у пострадянській та західній традиціях різне - у вітчизняній науці воно певною мірою обтяжене теоретичною спадщиною використання категорій «суспільна свідомість», «суспільне буття». Так, згідно з політологічним енциклопедичним словником, політична свідомість відображає політико-владні відносини через «сукупність поглядів та оцінок, установок, які набувають відносної самостійності» [18]. При цьому вона розглядається як багаторівневе й багатоструктурне поняття, що включає в себе суспільну, групову та індивідуальну свідомість, політичну психологію та ідеологію, відчуття та емоції, уявлення та ідеологеми, а також інші рефлексивні утворення, пов'язані з пізнанням та опануванням реальної політики. В той же час у західній політичній науці до цього поняття звертаються дуже рідко, надаючи перевагу таким категоріям, як «установки», «цінності» тощо. На необхідність розрізняти політичну культуру та політичну свідомість останнім часом вказують і українські автори, зокрема В. Матусевич, який окреслює такий сегмент обох феноменів, що збігається - диспозиційну підструктуру - політичні орієнтації [19].

Необхідно зазначити, що дискусійним моментом у деяких визначеннях політичної культури є також її пов'язуваність з політичною поведінкою. І справді, з одного боку, поведінка наочно засвідчує орієнтації населення стосовно політики. Однак, з другого боку, політичні орієнтації, зафіксовані під час опитувань, можуть не знаходити свого втілення в поведінці [20]. Пошук комплексних взаємозв'язків між ними дозволив зробити висновок, що такі фактори, як соціальне оточення, особисті риси тощо модифікують вплив установок на поведінку [21]. Проблема ще більше ускладнюється в колишніх комуністичних країнах, де досить важко визначити залежність між політичною культурою, поведінкою виборців та мобілізаційними можливостями режиму.

Врешті, певна невизначеність щодо поняття «політична культура» породжується тим, що в багатьох працях українських вчених воно вико-

ристовується для трактування широкого кола явищ, як-то: історичні традиції, ментальність, національна ідея, архетипи світосприймання й світорозуміння тощо. Проте саме прихильники такого підходу уникають його чіткого визначення. Адже, на думку одного з них, В. Григор'єва, «політична культура є явищем настільки складним, багатозначним, суперечливим, що особистість, навіть достатньо освічена, не в змозі повністю її сприйняти» [22]. Однак така позиція, на нашу думку, ніяк не сприяє науковому аналізу і лише заплутує суть справи.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що у спробах «розвинути» класичну концепцію, запропоновану Г. Алмондом і С. Вербою, проглядається розпорошення або навіть втрата того смислового навантаження і функціонального значення, яке вкладалося ними в категорію «політична культура». Подібна логіка в окремих західних науковців, як справедливо зазначає Р. Дж. Далтон, призвела до того, що «з легкої руки М. Кааза вимірювання політичної культури стали порівнювати з прибиванням желе до стіни, маючи на увазі, що даному поняттю не вистачає точності і воно, скоріше, є суб'єктивною, стереотипованою характеристикою нації... Одні автори вбачали вияви політичної культури практично в кожному явищі політичного життя, інші використовували це поняття за «залишковим принципом» для пояснення того, що не піддавалося аналізу іншими засобами» [23]. Варто усвідомити, вважає він, що не без впливу вказаних та інших обставин нинішнє «наше розуміння елементів політичної культури та відносин між ними не набагато просунулося порівняно з «Громадянською культурою», опублікованою Алмондом і Вербою в 1963 році» [24].

Таке усвідомлення актуальності спадщини класиків особливо важливе для дослідників політичної культури українського суспільства, розмірковування щодо якої потребує визначення суб'єктів та операціоналізації політичних орієнтацій, аналізу смислоутворюючих зв'язків між ними, виокремлення «ядра» політичної культури й тих елементів її периферії та напівпериферії, що мають ситуативний характер і спроможні стати частиною «ядра». У дослідженні найбільш сталих елементів політичної культури можуть стати корисними інтерпретативні підходи, які об'єднують різноманітні методи: від узагальнення національної історії до аналізу моделей масової культури.

1. Головаха Є. І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні.- К., 1997; Григор'єв В. Вітчизняна політична культура в контексті теоретичного пошуку // Нова політика.- 1998.- № 5.- С. 37-39; Матусевич В. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.- 1998.- № 4-5.- С. 5-20; Пудакевич О. Ментальність і політична культура української нації // Розбудова держави. - 1995.- № 10.- С. 26-30; Политическая культура населения Украины. Результаты социологических исследований.- К.: Наук. думка, 1993.
2. Almond G. A. Comparative Political System // Journal of Politics. - 1956. - N 18. - P. 396.
3. Тут використовується запропонована Д. Істоном модель аналізу політичної системи, яка містить такі поняття, як «вхід» (*input*) системи та її «вихід» (*output*). «Вхід» - це трансформація вимог суспільства в політичні рішення через партії, групи інтересів, вибори тощо. «Вихід» - це результат політичного процесу, рішення, прийняті парламентом, урядом, судом та іншими органами влади і, одночасно, інституційний спосіб контролю над суспільством.
4. Almond G., Verba S. The civic culture: political attitudes and democracy in five nations- Princeton: Princeton University Press, 1963. - P. 15.
5. Almond G., Verba S. The Civic Culture Revised: An Analytic Study.- Boston; Toronto: Little, Brown.- 1980.- P. 27-28.
6. У виданні 1963 року їх було чотири - політична система як ціле, «входи» (*input*) системи, її «виходи» (*output*) та ставлення до себе як суб'єкта політики.
7. «Установка - це сприятлива чи несприятлива оціночна реакція на будь-що або на будь-кого, котра виявляється в думках, відчуттях і цілеспрямованій поведінці» (Майєрс Д. Социальная психология / Пер. с англ. - СПб.: Питер, 1996. - С. 681).
8. Almond G. Discipline Divided. - Newbury Park, 1990.- P. 144.
9. Rosenbaum W. A. Political Culture: Basic Concepts in Political Science.- N.Y.: Praeger Publishers, 1975. - P. 9.
10. Verba S. Comparative Political Culture // Political Culture and Political Development / Ed. Pay., Verba S.- Princeton, 1965.-P.513.
11. В деяких виданнях «beliefs» перекладають як переконання. На нашу думку, вірування більше відповідає сутності англійського слова *beliefs*, яке пояснюється через слова «віра», «довіра». (Hornby A. S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Vol. 1. A-L.- Oxford: Oxford University Press, 1982.- P. 74).
12. Diamond L. Political Culture and Democracy // Political Culture and Democracy in Developing Countries / Ed. L. Diamond. - Boulder.: Lynne Rienner, 1994. - P. 7-8.
13. Diamond L. Developing Democracy Toward Consolidation.- Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press, 1999. - P. 163.
14. Политическая культура населения Украины. Результаты социологических исследований.- К.: Наук. думка, 1993. - С. 3.
15. Там само.- С. 4.
16. Головаха Є. І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні.- К., 1997.- С. 96.
17. Там само.-С. 100.
18. Політологічний енциклопедичний словник.- К.: Генеза, 1997.- С. 267.
19. Матусевич В. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.- 1998.- № 4-5.- С. 9.
20. Ілюстрацією цього твердження є вибори в парламент в грудні 1993 року в Росії. Більш докладно див.: Шляпентох В. Э. Предвыборные опросы 1993 г. в России (Критический анализ) // Социс- 1995. - № 9. - С. 14-22; № 10. - С.3-11.
21. Zuckerman A. S. Doing Political Science. An Introduction to Political Analysis.- Boulder: Westview Press.- P. 56.
22. Григор'єв В. Вітчизняна політична культура в контексті теоретичного пошуку // Нова політика- 1998.- № 5.- С. 38.
23. Далтон Р. Дж. Сравнительная политология: Микроповеденческий аспект // Политическая наука: Новые направления.- М., 1999. - С. 332.
24. Там само.- С. 334.

Olga Kokorska, Valentin Kokorsky

POLITICAL CULTURE: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS

The article explores the substance of the notion of "political culture" and the use of theory of political culture in empirical investigations by Western and Ukrainian scholars. Taking as a starting point for their analysis the classical concept of political culture by G. Almond and S. Verba and their followers, the authors focus on the differences in its interpretation by Ukrainian scholars and highlight its relation to such closely related notions as 'political consciousness' and 'political behavior'.